

XX. YÜZYILIN BAŞLARINDA ORTAK TÜRK DİLİ OLUŞTURMA ÇABASI OLARAK FÜYUZAT DERGİSİ

*Doç. Dr. Elnura Azizova,
Azerbaycan İlahiyat Enstitüsü
Dinbilimleri Anabilim Dalı
elnuraazizova@ait.edu.az*

XX. yüzyılın başlarında Rusya'nın uluslararası ve ulusal politikasında yaşanan olaylar, Çarlığın terkipteki diğer uluslar gibi Azerbaycan Türkleri'nin de istikbalini etkilemiş, 1905 yılından sonra "Hayat" (1905-1906), "Teze Hayat" (1907-1908), "Terakki" (1909), "Burhan-i Terakki", (1906-1911), "Rehber" (1906-1907), "Debistan" (1906-1908), "Behlul" (1907), "Lek-lek" (1914) gibi Azerbaycan türkçesinde gazete ve dergiler bir birinin ardınca faaliyete başlamıştır. Bu yayın kuruluşları arasında Tiflis, Tebriz ve Bakü'de çıkan "Molla Nasreddin" (1906-1931) ve Bakü'de yayınlanan "Füyuzat" (1906-1907) kalıcı etkileri bakımından en önemli iki yayın kuruluşunu oluşturmaktaydı.

Azerbaycan'ın petrol endüstrisi, eğitim ve kültür alanlarında çığır açan iş adamı ve hayırsever Zeynelabidin Tağıyev'in finans desteğiyle yayınlanan derginin baş redaktörü Ali Bey Hüseyinzade başta olmak üzere yazar kadrosunun büyük bir kısmı İstanbul'da yaşamış veya eğitim almıştı. Böylece, dergi XIX yüzyılın sonları, XX yüzyılın başlarında Osmanlı'da yaşanan siyasi, sosyal ve kültürel gelişmeler konusunda Azerbaycan başta olmakla Rusya Türklerini de aydınlatmakta, bunu yaparken aynı zamanda Türk halkları arasında ortak Türk dilinin oluşturulmasını amaçlamaktaydı.

Rusya Çarlığı'nın Ruslaştırma siyasetine alternatif olarak Türkleşmeyi ön plana çıkarması ve bunun vasıtasıyla milli duygular üzerine kurulu bir kimlik oluşturma çabasıyla Füyuzat dergisi XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da milli kimliğini oluşumunda önemli bir rol oynamıştır. Buna rağmen gerek yayın döneminde, gerekse daha sonraki dönemlerde derginin kullandığı dil ile ilgili Azerbaycan'ın yazılı basınında çeşitli eleştiriler yapılmıştır. Füyuzat'ın Arap, Fars ve Türk dillerinin sentezinden oluşan Osmanlıca yazıldığı gerekçesiyle, yalnız bu dilleri anlayan aydın kitleleri tarafından anlaşıldığı ileri sürülmüştür. Bu yüzden kendi döneminde en önemli rakip dergi olarak görülen, Tifliste Celil Memmedkuluzade'nin baş yazarlığında ve kendi ifadesiyle "Türkün açık ana dilinde" yayınlanan Molla Nasreddin dergisi kadar geniş halk kitleleri üzerinde etki yapamadığı ön plana çıkarılmıştır.

Bu makalede *Füyuzât* dergisinde yayınlanmış yazılar incelenerek XX. yüzyılın başlarında Azerbaycan'da Türk edebi dilinin oluşumuna etkileri ve ortak Türk dili oluşturma çabalarına yöneltilen eleştirilerden bahsedilecektir.

Anahtar kelimeler: *Füyuzât dergisi, Ali Bey Hüseyinzade, Azerbaycan Türkçesi, edebi Türk dili, ortak Türk dili.*

Giriş: XX yüzyılın başlarında Azerbaycan'da dil problemi

Türk halklarının siyasal ve kültürel birliğini amaçlayan, Osmanlı, Azerbaycan ve Kırım entellektüellerinin öncülüğünde oluşturulan Türkçülük düşüncesinin gelişimine paralel olarak XIX yüzyılın sonları XX yüzyılın ilk çeyreği, ortak türk dili oluşturma çabasının da türk düşünce tarihinde ilk defa yoğun olarak tartışıldığı dönemdi (Jacob 1995, 9-15).

Füyuzât'ın yayınlandığı XX yüzyılın başlarında ortak Türk dil oluşturma çabası Azerbaycan entellektüel çevrelerince tartışılan ve ana dilli basında yer alan önemli konulardan biriydi. Füyuzât'ın selefi olan "Hayat"ta Hasan Bey Zerdabi'nin de ifade ettiğine gibi "bizim asıl dilimiz olan Türk dili farklı yerlerde çeşitli şivelere düşerek birbirinden aralanmıştır. Bu Türk taifeleri özellikle ilim tahsil etmeğe başladığında, terakki ettiğinde birbirinden daha fazla uzaklaşacak ve biri diğerini konuşmasını, hatta yazısını bile anlamayacak. Hiç insafmıdır biz Türkler bir dilde, bir dinde ola ola birbirimizden aralanarak güçsüzlüşmeye sebep olalım?" (Zerdabi 1905, 9).

Türksoylu halkların ortak dil konusu yalnız "Hayatçılar" ve "Füyuzâtçılar" gibi edebî romantizmin savunucularının değil, Sovyet dönemi Azerbaycan basın tarihinde onların rakibi olduğu ileri sürülen "Molla Nasreddinci"lerin, realistlerin de gündeminde idi. Bu, derginin baş redaktörü Celil Memmedguluzadenin aşağıdaki sözlerinden anlaşılmaktadır: "... Bizim Türk taifeleri için genel bir dil, edebî bir dil mühüm meselelerden biridir. Zannimce umum Türkler için umum bir dil yaratmak ve bir imla yazmak onlar için yeni alfabe yaratmaktan daha zordur. Vakıta nasıl olsun? Bunu itiraf ediyoruz ki, evvel-ahır Türk kitleleri için edebî dil ve umumi imlaya büyük bir ihtiyaç vardır ve itikadımız da bundan ibarettir ki, bir bele dil geç-tez vücuda gelecektir. (Memmedguluzade 2004, 72-73) Konunun Azerbaycan basınındaki tartışma boyutu ve istikametleri, Molla Nasreddin dergisinde yayınladığı ve ileride Füyuzât'ın kullandığı ve tebliğ ettiği ortak dilin etkileri ve eleştirisiyle ilgili olarak da bahsedilecek olan "Ana dili" isimli makalesinde Firudin Bey Köçerlinin şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

“Hayli vakittir ki, dil meselesi mahalli-müzakereye konulmuş, onun üzerinde meclislerde, gazete sütunlarında ve dergilerde bahs ediliyor. Kimileri İstanbul’da kullanılan edebî dili tarif edip onu diğer yerlerde kullanılan türk dillerine tercih edir, kimi Azerbaycan türklerinin şiveyi-lisanını beğenip onun tarafını tutuyor. Bir paraları da İbn-Yafes gibi türkler için umumi bir dil tesis etmek fikrindedir ki, her yerde o dilde danışılıp yazılınsın” (Köçerli 1907, 203; Köçerli 1963, 294).

1. Füyuzât dergisinde ortak dil oluşturma çabası

XX yüzyılın başlarından itibaren taşıdığı önem dolayısıyla siyasetten ekonomiye ve kültüre kadar hayatın çeşitli alanlarına dair basında yer alan yazıların büyük kısmında dil konusuna bu ve ya diğer şekilde temas edilmekteydi (Talibzade 1966, 262). Türklük düşüncesi ve buna bağlı olarak ortak türk dilinin gerekliliğini çeşitli sayılarında farklı yazarlarca dile getirilen Füyuzât dergisi ortak türk dilinin düzeyini entellektüeller tarafından oluşturulan ortak edebî dilde görmekteydi. Genellikle bağımsızlıktan uzak türksoylu halkların çeşitli şivelere konuştukları Türkçe’nin ortak bir dilde ifadesi için o dönemin yegane bağımsız Türkleri olan Türkiye Türklerinin kullandığı Osmanlı/İstanbul Türkçesi’nin esas alınmasını dil sorununun çözüm yolu olarak görmekteydi. Aslında 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Azerbaycan-Türkiye ilişkilerine bakıldığında entellektüeller/ aydınlar, öğretmenler ve devlet/siyaset adamları yoluyla Azerbaycan’da eğitim sisteminden ulusal kimliğe, basından dil politikasına kadar önemli rol oynadığı dikkate alındıkta (Avşar 2012, 1-18), Füyuzât’ın kullandığı ve önerdiği ortak dil siyasetinde Türkiye’nin önemli yer tutmasının sebepleri daha kolay anlaşılabilir.

Füyuzât’ın ortak dil politikasının merkezinde Osmanlı Türkçesi’nin asırlar boyu Arapça ve Farsça kelimelerin de etkisiyle zenginleşmiş olsa bile edebî bir dil olarak gelişmesi dayanmaktaydı. Böylece, Füyuzât “lisani-avam” ile “lisani-edebî”yi birbirinden farklı görmekte, birinciyi türkdilli halkların arasındaki anlaşma sorunu olarak gördüyü lehce/şiveleri, ikincinin ise bu halkları birleştirici birinci unsur olduğunu ileri sürmekteydi. Füyuzât’ın birinci sayısında Ahmet Raik tarafından yayınlanmış “Müşahibeyi-edebiyeye” isimli yazıda derginin ortak türk dilinin zorunluluğu, alınacak kaynağı, gelişimi için öneriler şu şekilde özetlenmektedir:

“Malum olduğu üzere, asırlarca süren esbabi-mutaaddideyi-tefrike yüzünden türk lisanı mühtelif şivelere ayrıldı ve yine bir takım maveneyi-malume hululetile edebiyati-milletimiz layikiyle tekarrur ve teessüs edemedi. Fakat tövhidi-lisan ile hep milli, sırf türk malı parlak bir edebiyat... hududi Çinden Akdenize kadar bütün

türklerin Őukufeyi-ruhi olacak bir edebiyati-qurra vücuda getirilmesi zamanı gelmiştir. Bunun için Osmanlı, Kırım, Kafkaz, Kazan, Maverâünnehr vs. Türklerinin matbuat vasıtasıyla bir temasi-daimiyi-fikri halinde bulunması... yekdiğerinin tekemmülât ve terakkiyati-lisaniyyesini takip etmesi elzemdir. Lisani-tekellüm her yerde, her memlekette az-çok muhtelif lehçelere ayrılmıştır. Fakat memaliki-mütemeddinde hiç bir memleket yoktur ki, erbabı-ilim ve kalemi arasında müstamel “lisani-edeb” bir takım Őubelere münkasım olmuş olsun. Biz Anatoli köylerinin ve ya yukarıda sayılan türk memleketlerinin lisani-tekellümünü, bir lisani-umumiyyi-edeb diye tekmlili-alemi-etrika takdim edemeyiz ve bunu hiç bir müntesibi-edeb düşünmemiştir. Çünkü lisani-avam hiç bir vakitte lisani-edeb ile bir olamaz. Alelumum ehli-kalem tarafından bulunmuş bir lisan vardır ki, işte türklerin “lisani-edeb”si odur! Neşr ve temine çalışacağımız da bu “lisani-edeb”dir. Fakat bu lisana, ne İstanbul üdebası gibi sui-istimal derecesine varacak kadar bilüzum arabi ve farsî elfaz katmalı, ne de diğer memalik türklerinin anlamasını müşkülleştirecek mertebede mahalli Őivesine göre kelemati-gayri-menuse ithal etmeli. Sureti-ımla, tarzı-beyan, üslubi-ifade ve saire için İstanbul edebiyatı taklid olunmalı, lüzumsuz yere ve sırf türkçe mükabilleri varken arabi ve farsîden kelime istimal etmek meyl ve inhimakından ictinab etmeli. İhyası elzem olan ve edebiyata yarar ümumi türkçe kelimeler çokça istimal edip menus kılmalı...” (Raik 2006, 9-10).

Daha ilk sayısındaki bu makaleden itibaren ortaya koyduğu ortak türk dili siyaseti ile dergi körü-körüne İstanbul Türkçesi’nin ortak türkçe olarak kabul edilmesini değil, onun temel olarak alınıp bütün Türkler için anlaşılacak Őekle getirilmesini ileri sürmekteydi. Bu yönüyle Füyuzat dergisi belli yere kadar uğur kazanmış, Azerbaycan Türkçesi’nin İstanbul Türkçesine yaklaşmasını bir yere kadar başarmıştır. Bu, yalnız derginin yayınlandığı dönemde değil, 1930’lu yıllara kadar Azerbaycan edebî dilinde Füyuzât’ın dil unsurlarından ciddi ölçüde yararlanılmıştır (Bayat 1992, 31; Hüseynova 2006, 131).

Füyuzât’ın dil siyasetinin edebî dilin geliştirilmesi olduğu Ali Bey Hüseynzade, Ahmet Raik, Hasan Sabri Ayvazov, Muallim Bekir vs. gibi dergide yayınlanmış çeşitli makalelerde ifade olunmaktadır. Ali Bey Hüseynzade’nin “Hayatı” imzasıyla Füyuzât’ın ilk sayısının ilk makalesi olarak yayınlanmış “Hayat ve Meyli-Füyuzât” isimli eserinde derginin asıl amacının “malumatı-fen-niyemizi tevsî, adet ve ahlakımızı tehzib, eşar ve edebiyatımızı tasfiye, lisanımızı, Türkçe lisanımızı islah” olduğunu ve bunun da “...Türkçemizi fesahat ve belâğatla, ahengi-üslup ile islah ve tezyin” etmeye borçlu olan edipler, şairler tarafından yapılması gerektiğini belirtmektedir (Hüseynzade 2006, 3-4).

“Turanı” imzasıyla yayınlattığı “Türk dilinin vazifeyi-medeniyyesi” isimli makalesinde Ali Bey Hüseynzade İslam medeniyetinin üç başlıca dili ile ilgili “Arap dili din ve mezhep dili oldu, Fars dili şiir ve edep dili oldu. Türk dili ise

dövri-cedid için terakki ve medeniyet dili olur” deyerek Türk dilinin İslam medeniyeti halkları için üçüncü, son dönem medeniyet dili olduğunun altını çizmekte, “Eyler dili Çin seddinedek hükmünü icra, Bir ucudur Altay, bu yerin bir ucu sahra” mısralarıyla geniş coğrafyaya yayılmış Türk halklarının nicatının ortak türk dilinden geçtiğini şu ifadelerle bildirmektedir: “(Türkleri) tarik-i medeniyete çıkaracak vasıta ne arap, ne fars, ne rus ve ne de fireng dilidir. Bu vasıta ancak ve ancak türk dilidir. Bize Avrupalıların lisani-umumi diye icat ettikleri ne vulapuk ve ne de Esperanto lazımdır. Biz öz muhtelif şive ve lehçelerimizi islah ve tövhid ile özümüze mahsus medeni ve edebî bir umumi türk dili vücuda getire bileriz...” (Hüseynzade 2006, 140).

Füyuzat’ın bütün Türkler için ortak dil olarak savunduğu edebî dil olarak neden Osmanlı/İstanbul Türkçesi’nin tercih edilmesi gerektiği konusunda derginin 16. Sayısında yayınlanmış Hasan Sabri Ayvazov’un “Lisan kavgası” isimli makalede şunlar belirtilmektedir:

“...Osmanlıların bu gün kullandıkları lisanın aslı çığatay lehcesi ise de çalışmışlar, çabalamışlar, araptan almışlar, farsiden ahz etmişler, kendisine güzel bir süs vermişler, mükemmel bir lisan sahibi olmuşlar. Binaenaleyh bizim Kırmı da bu lisan oldukça temim etmiştir. Bu halde bu lisani kabul etmemeğe çare varmı? Ağızlarda dolaşan maarif, medeniyet sözleri, terakki fikri Kırmı Türkiye’den aksetmedi mi? Bugün hepimizin hanesinde bulunan dini, edebî kitaplar İstanbul eserleri değil midir? Milletın terakkisi, cemaatın saadeti-hali uğrunda çalışanların, gazeteler, risaleler yazanların ekserisi Türkiye mahsulü değil midir? ... Füyuzât ise bütün ceraidi-milliyeye ve mecmuelerimiz miyanında en fasih, en belîğ, en mükemmel lisan kullanan bir mecmueyi-nadiredir... Ümid ediyorum ki, er geç bütün Rusiya müslümanlarının nihayet varıp dayanacakları lisan “Füyuzât” lisanıdır... ” (Ayvazov 2006, 253).

Füyuzat’ın 2. Sayısında Hasan Sabri Ayvazov’un “Hayat”ın gurubundan “Füyuzat”ın tulundan hasıl olan teessüratım” isimli makalesinde derginin edebî dile, edebiyata yön vereceği düşüncesi bu ifadelerle belirtiliyor:

“... “Füyuzat” edebiyat aleminde yol bilmeyenlere bir tarik gösterecek, yolunu şaşırmışlara rehber olacak... Fitretin en büyük bahşışı olan ve vücud-insaniyyet ancak kendisiyle teyid edilen “lisan”a başka bir helavet, başka bir nezaket vercektir. Bunu meydana getirecek, yani lisanimızın islahına, zenginleşmesine çalışacak “edebiyat”tır. Lisanimızı edebî bir lisan edecek de “Füyuzat” mecelleyi-mübarekesidir” (Ayvazov 2006, 26).

2. Füyuzat’ın dil politikasının etkileri

XX. yüzyılın başları Azerbaycan basın tarihinin çiçeklenme dönemi olarak telakki edilmektedir. XIX. yüzyılın son çeyreğinde kısa süreliğine faaliyet

göstermiş “Ekinçi”, “Ziya”, “Ziyayi-Kafkasiyye”, “Keşkül” gibi yayın kuruluşlarının kapatılmasından sonra Azerbaycan türkçesinde herhangi bir yayın kurumunun faaliyet göstermemesine karşılık 1905 yılından sonra “Hayat”, “Teze Hayat”, “Terakki”, “Burhan-i Terakki”, “Rehber”, “Debistan”, “Behlul”, “Lek-lek” gibi ana dilinde gazete ve dergiler bir birinin ardınca faaliyete başlamıştır. Bu yayın kuruluşları arasında Tiflis, Tebriz ve Bakü’de çıkan “Molla Nasreddin” (1906-1931) ve Bakü’de yayınlanan “Füyuzat” (1906-1907) kalıcı etkileri bakımından en önemli iki yayın kuruluşunu oluşturmaktaydı. Bunlardan birincisi edebiyatta realist akımı temsil ederken, ikincisi romantizm akımının kalem meydanı sayılmaktaydı (Esedzade 2016, 7).

Füyuzat’ın diğeri alanlarla ilgili ortak dil oluşturma konusundaki etkileri derginin yayımlandığı dönemde olduğu kadar sonralar da devam etmiştir.

Derginin 7. sayısında Muhammed Vaiz Novruzî’nin çok ihtiyaç duydukları “hasta olan hayatımızı tedavi etmek için bir muktedir doktor, bir edibi-kamil” diye nitelendirdiği, Cenabi-Hakkın “hem mübtela olduğumuz hastalığı tedavi etmek için muktedir müslüman bir doktor, hem de efkar ve meramımızı anlatmaya vasite olan lisanımızı edebi bir lisan yapmak için edibi-kamil” olarak gönderdiği Ali Bey Hüseyinzade’ye gönderdiği “Huzuri-alilerine” başlıklı yazısında Füyuzat’ın özellikle 1. ve 2. sayılarının türklerin nazarı-dikkatini celb ettiğini, sevine-sevine, ağlaya-ağlaya okuduklarını” belirtmektedir (Novruzî 2006, 111-112).

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti döneminde milli kimliğin oluşumunda Hayat ve Füyuzat’ın önemli rolü olduğu, medeniyet tarihinde, edebî dilin gelişimindeki rolü bağımsızlıktan sonraki edebiyatta oynadığı müstesnâ rol özellikle zikr olunmaktadır (Maksudov 1998, 12).

Füyuzat ortak edebî dilin geliştirilme sürecinde imlâ, üslup ve söz hazinesi için Osmanlı Türkçesini esas almayı önerse bile, Osmanlı ediplerinin yaptığı aksine, Arapça ve Farsça kelimeleri asgari düzeye indirmeyi, bunun yerine Türkçe sözcüklerin edebî dile dahil edilmesiyle dilin hem giderek zenginleşeceği, hem de daha anlaşılır bir hale geleceğini bildirmektedir (Uygur 2010, 15).

“Hayat” gazetesinin bir halefi olarak yayına başlayan Füyuzat’ın yürüttüğü ortak dil siyaseti derginin yayın döneminden itibaren 1920-li yıllara kadar edebî dilin oluşumunda önemli rol oynamıştır. Bu, yalnız Füyuzat dergisinin etkisiyle olmamakla birlikte, Azerbaycan basın tarihinde Füyuzat’ın dil açısından en ateşli eleştirilenlerinden olan Firudin Bey Köçerli’nin sözlerine göre bu işin sonucu gazetelerimizin ve dergilerimizin dilinin okunup anlaşılması, ana dilini öğretmek maksadıyla yazılan okul kitaplarının dilinin ana dilini öğretmekten çok unutturmak düzeyinde zorlaştığını, bu kitaplarda “ata”, “ana” “yaxşı” kimi çok kullanılan ve bize doğma kelimelerin ilaç niyetiyle aransa bile bulunamaması, kısacası bu taklitçilikle millete ihanet olmuştur. O kadar ki, bu kitaplar

vasıtasıyla ana dilini öğrenmek yok, yalnız unutmak mümkündür. Bir taraftan ruslaştırmak isteyenleri nefretle kınıyor, diğer taraftan ise kendi ana dilimizi bozarak unutturmaya çalışıyoruz” (Köçerli 1907, 203; Köçerli 1963, 294).

2. Füyuzât’ın dil politikasına yapılan eleştiriler

Azerbaycan’ın düşünce ve edebiyat tarihinde Füyuzât dergisi üzerine yapılmış değerlendirmeler Şamil Veliyevin de haklı tespit ettiği gibi her birisinin sınırları dönemin siyaseti tarafından belirlenmiş beş farklı dönemde önemli derecede farklılık arz etmiştir. Bunlar sırasıyla 1) Füyuzât’ın yayınlanmasından 1920 yılına kadarki dönem; 2) 1920-1937 yılları arası; 3) 1937-1960-lı yıllar; 4) 1960-1985-li yıllar; 5) 1985 yılından günümüze kadarki dönem (Veliyev 2000, 19-24).

Yukarıdaki tasnifte Sovyet dönemine tesadüf eden 2.-4. dönemleri kapsayan ve özellikle ideolojik yönlü eleştiriler istisnâ edilirse, Azerbaycan edebiyatı tarihinde Füyuzât’la ilgili görece objektif tenkitler Azerbaycan’ın sovyetler öncesi ve sonraki dönemlerinde yapılmıştır.

Zikri geçen dönemlerde yapılan eleştirilerin başında baş redaktör Ali Bey Hüseyinzade’nin “Türkleşmek, İslamlaşmak, Avrupalaşmak” mefkuresinin birinci kısmının, Türkleşmenin ilk önce dil birliğine bağlı olduğu düşüncesinin uzantısı olarak da görülen, derginin “ortak dil” olarak savunuculuğunu yaptığı ve kullandığı dilin kendisi gelmektedir. Bu, özellikle derginin yayın dönemini de kapsayan ve Azerbaycan’da Sovyet döneminin başlangıcına kadarki dönemde kendisini daha açık göstermektedir. Bahsi geçen dönemde derginin ortak dil oluşturma çabası Azerbaycan Türkçesi’nin Osmanlı Türkçesi’ne uygunlaştırma çabası olarak eleştirilmiş ve özellikle daha sonralar Azerbaycan edebiyat tarihinde Füyuzât’a rakip olarak görülecek ve savunulacak olan Molla Nasreddin dergisinde Celil Memmedguluzade, Firudin Bey Köçerli ve diğerleri tarafından dile getirilmiştir.

Yukarıda bahsi geçen “Ana dili” isimli makalesinde Firudin Bey Köçerli Füyuzât’ın baş redaktörü Ali Bey Hüseyinzade’nin ilim ve kemal yönünü yüksek bulduğunu itiraf etse de, bunun dergiye bir yarar sağlamadığından, bilakis, kısa zamanda Kafkaz Türkleri’ni dili Füyuzât’ta kullanılan Osmanlı Türkçesi’ne ait çeşitli ifadelerle dolduğundan yakınmaktadır:

“Allah Ali Bey Hüseyinzadeye insaf versin. Keşke o alicenap İstanbul’da rahat oturarak bizim şumbaht Kafkasa teşrif getirmeyeydi. O cenabın ilim ve kemalına sözümüz yok. Sözümüz onun ilim ve kemalının bize bir behre vermemesindedir. Yalnız dilimize pozgunluk saldı, yeni dil getirdi. Etrafını bir deste maymun bürüdü ve onu taklit etmekte bir birine macal vermeyip “büyük hünerler” gösterdiler. Az vakitte Kafkas türklerinin dili osmanlı sözleri ve

ıstılahlarıyla doldu: “işbu”, “işte”, “şimdi”, “şol”, “efendim”, “bakalım”, “nasıl” sızleri gazete sızunlarını doldurdu” (Kızzerli 1907, 22).

Hayat, İrşad, Füyuzât, Terakkî, Yeni Füyuzât ve şelale gibi “Hayatçı” veya “Füyuzâtçı” çizgideki yayın organlarında yazmış ağabeyi Yusuf Talıbzade’ninki kadar çok olmamakla birlikte Füyuzât dergisinde de yazıları çıkmış Abdulla şaik, 1950-li yıllarda yazdığı “Füyuzât” Mecmuesi isimli makalesinde Ali Bey Hüseynzade’yi hêm övmekte, hem de eleştirmektedir. O, Ali bey’in yazdığı ve dergide yayınlattığı yazılarla edebî dili islah etme, edebiyatı usluup ve sanat bakımından yükseltme, şiir ve sanatın ne olduğunu genç kuşaklara aktarma çabasını övmekte, diğer taraftan dönemin ideolojik bakışı gereği savunduğu bolşevik ve işçi gazetelerine rakip yayın organı olarak gördüğu derginin baş editörü olarak Ali Bey’i, Türkiye’den Azerbaycan halkına faydası olmayan zararlı düşünceler, panislamizm ve pantürkizm düşünceleri ve en önemlisi “halkın anlamadığı, arap, fars kelime ve terkiplerle dolu olan bir dil getirmişti” diyerek eleştirmektedir (şaik 1961, 200).

Firudin Bey Kızzerli’nin Füyuzât’ın diline karşı tenkitleri onun yalnız Azerbaycan Türkleri için değil, İstanbul dışında yaşayan Osmanlı Türkleri için bile anlaşılmaz olduğu yönünde idi. O, Rus, İngiliz, Fransız ve Alman, hatta Gürcü ve Ermeni ediplerin de kendi dillerini belirli bir düzen ve nizam içinde değiştirip geliştirdiklerini, fakat bu gelişmiş dilin bahsi gezen halkların köylüsü tarafından da kolaylıkla anlaşıldığını belirtmekte, buna karşılık Füyuzât’ın “ortak dil” siyasetinin merkezinde duran İstanbul Türkçesi’nin İstanbullu edipler tarafından “volapuk” dili düzeyinde değiştirilerek İmparatorluğun İstanbul dışındaki bölgelerinde bile anlaşılmaz şekle salındığını ileri sürmekte, bu nedenle sebeple “kendilerine mahsus bir dili olan Azerbaycan Türkleri” için yararsız olduğunu belirtmektedir (Kızzerli 1907, 23; Kızzerli 1963, 294).

Füyuzât’ın uygulayarak yaygınlaştırılmasını istediği ortak dil, yalnız derginin yayımlandığı dönemlerde değil, bağımsızlık sonrasında da bir kısım dil ve edebiyat uzmanları tarafından eleştirilmiştir. Dergideki dil ve edebiyat problemleriyle ilgili “Füyuzat ve milli dramaturgiya problemleri” isimli araştırmasında Hüseyn İsrafilov’a göre füyuzatçılar yüksek bedii ve ya belih kelime ile bir tülbent gibi örtüye bürünmüş işareler, eyhamlarla dolu “müphem” sözü daha belağatlı, daha yüksek üslupta değerlendirmekteydiler (İsrafilov 2007, 35). Fakat Füyuzât’ı kullandığı ağdalı dil bakımından eleştiren müellife göre, dergiyi dönemin evrensel sorunlarını, terakki ve kültürel gelişim konularını edebî üslupta değerlendirip demokratik edebiyata ve onun temsilcilerine büyük önem vermesi hususunda takdire şayan bulunmuştur (İsrafilov 2007, 36).

Füyuzât’a karşı 1985 yılına kadar yapılmış eleştirilerin başında gelen kullandığı dil meselesine günümüzde de bazı müellifler tarafından haklı bulunmuş,

dergi Azerbaycan türkçesinden daha fazla Osmanlı Türkçesi'nde yazılmış olduğu ileri sürülmüştür (Esedova 2016, 30).

Sovyet döneminde dergiye yöneltilen eleştiriler daha fazla “dini taassup-keşliği tebliğ eden”, “irtica”, “panislamizmi Rusya’da yayan”, “sosyalizmin mahiyetini sahteletiren” bir dergi olması yönündedir. Füyuzât’ın dili ile ilgili eleştirilerin merkezinde onun Azerbaycan Türkçesi’nden daha ziyade Osmanlı Türkçesi’ne yakın oluşu gelmektedir. Füyuzât dergisinde dil konulu çalışmasında S.Hüseynova’nın da kaydettiği gibi, Azerbaycan edebî eleştirisinde yanlışlığın esası “Füyuzât’a karşı objektif olmayan yaklaşımla başladı ve daha sonralar bir sıra değerli bilim adamı benzer yanlışlığın kader kurbanı oldu (Hüseynova 2006, 98-99).

Sonuç

Sonuç olarak XX yüzyılın başları gibi Türk dünyası için politik ve kültürel açıdan çalkantılı bir dönemde yayımlanan Füyuzât dergisinin yürüttüğü ortak dil siyasetini dönemin şartlarından bağımsız olarak değerlendirmek objektiflikten uzaktır. Baş redaktörü Ali Bey Hüseynzadenin Türkleşmek, İslamlaşmak ve Avrupalılaşmak mefkuresinin birinci kısmının, Türkleşmenin bir uzantısı olarak Füyuzât’ın ortak türk dili politikası esasen edebî dil üzerinde yoğunlaşmaktaydı. Bu bağlamda derginin çeşitli makalelerinde çeşitli lehçeleri/şiveleri oluşturan halk dili ile bilim, medeniyet dili olarak önerilen edebî dil arasında bir ayırım yapılmaktaydı. Füyuzât Türk halkları arasındaki dil birliğinin ikincisinde, edebî dilde mümkün ve zorunlu olduğunu savunmaktaydı.

Füyuzât’ın ortak dil istikametindeki ikinci nokta, asırlardır imparatorluk dili olarak gelişmiş Osmanlı/İstanbul Türkçesi’nin bir esas olarak kabul edilmesiydi. Bu düşünce bir bağlamda Türkdilli halklar arasında Osmanlı Türkleri’nin bağımsızlığı temsil eden yegane halk olmasından da kaynaklanmaktaydı. Nitekim derginin çeşitli makalelerinden de anlaşıldığı gibi, Rusyanın çeşitli bölgelerinde Türk dilli halkların mütalaa ettiği edebî eserlerin büyük ekseriyeti İstanbul’da yayımlanmış, Osmanlı Türkçesi’nde idi.

Derginin gerek bir senelik yayın döneminde, gerekse ondan sonraki dönemlerde aldığı eleştirilerin başında ortak dil olarak da önerdiği kullandığı dil gelmektedir. İdeolojik faktörler dikkate alındığında derginin ortak dil siyasetinin eleştirisinde yayın döneminden Azerbaycan Halk Cumhuriyeti’nin sonuna kadarki dönem için farklı, Sovyet Azerbaycan’ı döneminde yapılmış eleştirileri için farklı nedenler aramak gerekir. Birincide derginin dilinin kompleks oluşu, üslup bakımından Osmanlı Türkçesi’nin unsurlarını taşıması eleştirilirken; İkinci dönem eleştirilerinde daha fazla ideolojik unsurlar ön plana

çıkmakta, derginin üzerine kurulduğu mefkurenin birinci ayağını oluşturan “Türklük” kendisi irtica/mürteçilik olarak değerlendirilmektedir.

Günümüzde de aktüelliğini korumakta olan Türk halklarının siyasi, iktisadi, kültürel gelişimi için önemli bir konu olan ortak türk dilinin oluşturulması düşüncesi ilk olarak Azerbaycan basınında Füyuzât dergisiyle birlikte sistematik şekilde geliştirilmiş, fakat dönemin şartları gereği bu gelişim fazla uzunsürelili olamamıştır. Buna rağmen, Azerbaycan edebî dili 1930’lu yıllara kadar Füyuzât’ın pekçok dil özelliklerini korumuştur.

BİBLİYOGRAFYA

Avşar Abdulhamit, (2012). “*Uluslararası İlişkilerde “İzafet Çerçevesi”nin Genişletilmesinde Bireylerin Rolü: Türkiye-Azerbaycan İlişkilerinde İleti Kaynağı Olarak Birey*”, Atatürk Üniversitesi İletişim Dergisi, s. 3/Ocak, (s. 1-18).

Ayvazov Hasan Sabri, (2006). “*Hayat*”ın gurubundan “*Füyuzât*”ın tulundan hasil olan teessüratım”, Füyuzat (1906-1907) (ed. Ofelya Bayramlı), Sayı 2, (s. 26-27), Bakü: Çarıoğlu.

Ayvazov Hasan Sabri, (2006). “*Lisan kavgası*”, Füyuzat (1906-1907) (ed. Ofelya Bayramlı), Sayı 16, s. 251-254, Bakü: Çarıoğlu.

Bayat Ali Haydar, (1992). “*Azerbaycanın Yiğit Evladı Ali Bey Hüseyinzade*”, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.

Esedzade Vüsale, (2016). “*Füyuzat Mecmuesinde Edebiyat Meseleleri*”, Bakü: Elm ve Tehsil.

F. Maksudov ve ötekiler, (1998). “*Azerbaycan Halk Cumhuriyeti: edebiyat, dil, medeniyet kuruculuğu*”, Bakü: Elm.

Hüseynova Sadagat, (2006). “*Füyuzat Jurnalı ve Dil Problemleri*”, Bakü: Elm.

Hüseynzade Ali Bey, (2006). “*Hayat ve Meyli-Füyuzat*”, Füyuzat (1906-1907) (ed. Ofelya Bayramlı), Sayı 1, (s. 3-4), Bakü: Çarıoğlu.

Hüseynzade Ali Bey, (2006). “*Türk dilinin vazifeyi-medeniyyesi*”, Füyuzat (1906-1907) (ed. Ofelya Bayramlı), Sayı 9, s. 140-142, Bakü: Çarıoğlu.

İsrafilov Hüseyin, (2007). “*Füyuzat ve milli dramaturgiya problemleri*”, Bakü: Elm.

Jacob M. Landau, (1995). *Pan-Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Bloomington: Indiana University Press.

Köçerli Firudun, (1907). “*Ana dili*”, Molla Nasreddin, N 22, 23.

Köçerli Firudun, (1963). Seçilmiş Eserleri, Bakü: AzSSR EA.

Memmedguluzade Celil, (2004). Hatıratım (Eserleri 4 ciltte), Bakü: Önder.

Novruzî Muhammed Vaiz, (2006). “Huzuri-alilerine”, Füyuzat (1906-1907) (ed. Ofelya Bayramlı), Sayı 7. (s. 111-112), Bakü: Çaşioğlu.

Raik Ahmet, (2006). “Müsahebeyi-edebiyeye”, Füyuzat (1906-1907) (ed. Ofelya Bayramlı), Sayı 1, (s. 9-10), Bakü: Çaşioğlu.

Şaik Abdulla, (1961). “Füyuzat Mecmuesi”, Hatıralarım, Bakü: Uşaqgencneşr.

Talıbzade Kamal Abdulla Şaiq oğlu, 1966, XX asr Azərbaycan edebi tenqidi (1905-1917-ci iller). Bakü, AzSSR EA.

Uygur Erdoğan, (2010). “Azərbaycan Matbuatında Füyuzat Dergisi”, Modern Türklük Araşdırmaları Dergisi, Cilt 7, Sayı 2 (Haziran), (s. 150-176).

Veliyev Şamil, (2000). “Füyuzat Edebi Mektebi”, Ankara: Ejdat yayınları. Zerdabi Hasan Bey, 1905, “Hayat”, sayı 9.

Dos. Elnurə Əzizova

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ MÜŞTƏRƏK TÜRK DİLİ YARATMA CƏHDİ KİMİ, “FÜYUZAT” JURNALI

XX əsrin əvvəllərində Rusiyanın xarici və daxili siyasətində baş vermiş hadisələrin, çarlığın tərkibindəki digər xalqlar kimi, Azərbaycan türklərinin də gələcəyinə təsiri olmuş, 1905-ci ildən sonra “Həyat” (1905-1906), “Təzə həyat” (1907-1908), “Tərəqqi” (1909), “Bürhani-tərəqqi” (1906-1911), “Rəhbər” (1906-1907), “Debistan” (1906-1908), “Bəhlül” (1907) və “Lək-lək” (1914) kimi Azərbaycan dilində qəzet və jurnallar bir-birinin ardınca fəaliyyətə başlamışdır. Bu nəşrlər arasında Tiflis, Təbriz və Bakıda çap olunan “Molla Nəsrəddin” (1906-1931) və Bakıda nəşr olunan “Füyuzat” (1906-1907) qalıcı təsirlərinə görə bu nəşrlərdən ən mühümləridir.

Azərbaycanın neft, təhsil və mədəniyyət sahələrində iz qoymuş iş adamı və xeyriyyəçi Hacı Zeynalabın Tağıyevin maliyyə dəstəyi ilə nəşr edilən jurnalın baş redaktoru Əli bəy Hüseynzadə kimi, digər müəlliflərin böyük bir hissəsi İstanbulda yaşamış və yaxud təhsil almışdır. Beləliklə, “Füyuzat” XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Osmanlıda baş verən siyasi, ictimai və mədəni hadisələr haqqında Azərbaycan da daxil olmaqla, rusiya türklərini maarifləndirir, buna paralel surətdə türk xalqları arasında müştərək türk dilinin yaradılması məqsədi güdüdü.

Rusiya çarlığının ruslaşdırma siyasətinə alternativ olaraq türkləşməyi ön plana çıxarması, bunun vasitəsilə milli duyğular üzərində inşa olunmuş bir kimlik yaratma cəhdi ilə “Füyuzat” jurnalı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli kimliyin təşəkkülündə böyük rol oynamışdır. Bununla birlikdə həm

nəşr olunduğu dövrdə, həm də dahasonrakı dövrlərdə jurnalda istifadə olunan dillə əlaqəli Azərbaycanda müxtəlif tənqidlər səsləndirilmişdir. Ərəb, fars və türk dillərindən ibarət osmanlıca yazıldığı iddiası ilə “Füyuzat”ı yalnız həmin dilləri başa düşən ziyalıların anladığı irəli sürülmüşdür. Buna görə də öz dövründə ən böyük rəqibi sayılan Cəlil Məmmədquluzadənin Tiflisdə və “Türkün açıq ana dilində” nəşr etdirdiyi “Molla Nəsrəddin” jurnalı qədər geniş xalq kütlələrinə təsir etmədiyi fikri ön plana çıxarılmışdır.

Bu məqalədə “Füyuzat” jurnalında nəşr olunmuş yazılar təhlil edilərək, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda ədəbi türk dilinin təşəkkülünə təsiri və müş-tərək türk dili yaratma cəhdlərinə qarşı tənqidlərə toxunulacaqdır.

Açar sözlər: “Füyuzat” jurnalı, Əli bəy Hüseynzadə, Azərbaycan dili, ədəbi türk dili, müş-tərək türk dili.

доц. Эльнура Азизова

ЖУРНАЛ “ФУЮЗАТ” КАК ПОПЫТКА ФОРМИРОВАНИЯ ОБЩЕГО ТЮРКСКОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

РЕЗЮМЕ

События, которые произошли в начале XX века во внутренней и внешней политике России, повлияли на будущее как азербайджанских тюрок, так и других народов в составе Царской России. Газеты и журналы на азербайджанском языке, такие как “Хаят” (1905-1906), “Тезе хаят” (1907-1908), “Тереги” (1909), “Бурхан- Тереги” (1906-1911), “Рехбер” (1906-1907), “Дебистан” (1906–1908), “Бехлүл” (1907), “Лек-лек” (1914) начали непрерывно издаваться после 1905 года. Среди этих изданий были две наиболее важные с точки зрения постоянного влияния это публикуемый в Тбилиси, Баку, Тебризе журнал “Молла Насреддин” (1906–1931), и журнал “Фуюзат”, издаваемый в Баку (1906–1907).

Как и главный редактор “Фуюзат” Али-бек Гусейнзаде, многие другие авторы журнала получили образование либо жили в Стамбуле, в то время как сам журнал был издан при поддержке меценат и благотворителя Зейналабдина Тагиева, оставившим след в нефтяной сфере, сфере образования и культуры в Азербайджане. Таким образом, с одной стороны, журнал информировал азербайджанских тюрок и российских тюрок о политических, социальных и культурных событиях, происходящих в Османской империи в конце XIX, начале XX века, а с другой

стороны, был нацелен на создание общего тюркского языка среди тюркских народов.

Придавая большое значение тюркизации как альтернативе политике русификации, проводимой Царской Россией и прилагая усилия посредством этого для создания идентичности, основанной на национальном самосознании, “Фуюзат” сыграл важную роль в формировании национальной идентичности в Азербайджане в начале XX века. Однако, как в период издания, так и в более поздние периоды в Азербайджане прозвучала различная критика по поводу языка, используемого в журнале. Утверждалось, что из-за того, что “Фуюзат” был опубликован на османском языке, который является синтезом арабского, персидского и турецкого языков, его понимали только интеллектуалы, знающие эти языки. Поэтому мысль о том, что журнал не повлиял на массы, как это делал журнал “Молла Насреддин”, который был издан под общей редакцией Джалила Мамедгулузаде в Тбилиси “на чистом тюркском языке”, и являлся главным конкурентом журнала “Фуюзат”.

В этой статье будут проанализированы статьи, опубликованные в журнале “Фуюзат”, и будет упомянуто его влияние на формирование литературного тюркского языка в Азербайджане в начале XX века, а также критика попыток формирования общего тюркского языка.

***Ключевые слова:** журнал “Фуюзат”, Али-бек Гусейнзаде, азербайджанский язык, литературный тюркский язык, общий тюркский язык.*

Assoc. Prof. Elnura Azizova

THE “FUYUZAT” JOURNAL AS AN EFFORT TO FORM A COMMON TURKIC LANGUAGE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

ABSTRACT

The events that occurred at the beginning of the 20th century in Russia's international and national policy affected the future of Azerbaijani Turks like other nations living within the territory of the Tsarist Russia. Newspapers and journals in Azerbaijani Turkic language like “Hayat” (1905-1906), “Teze Hayat” (1907-1908), “Terakki” (1909), “Burhan-i Terakki”, (1906-1911), “Rehber” (1906-1907), “Debistan” (1906-1908), “Behlul” (1907), “Lek-lek”

(1914) began to operate consecutively after 1905. Among these publications “Molla Nasreddin” (1906-1931) published in Tbilisi, Baku, and Tabriz and “Fuyuzat” (1906-1907) published only in Baku, were the two well-known and popular periodicals with huge impact on the society.

The Fuyuzat was published under the sponsorship of Zeynelabidin Tagiyev, the prominent businessman, benefactor and the philanthropist of Azerbaijan in the fields of oil industry, education and culture. The chief editor of the Fuyuzat Ali Bey Huseynzade, as well as the other columnists of the journal either studied or lived in Istanbul. So, the journal provided information not only for Azerbaijani Turks, but also Turks living in Russia about political, social and cultural events surrounding the Ottoman Empire at the beginning of the 20th century. One of the principal goals of the journal was to establish a unified common literary Turkic language among Turks. Through disseminating information among Turkic nations the journal aimed at achieving this goal as well.

The journal pursued the policy of Turkification as an alternative to the Russification of the Russian Czarist through making an effort to create an identity based on national sense. In this sense, the Fuyuzat played a central role in the formation of national identity in Azerbaijan at the beginning of the 20th century. However, the journal had received various criticisms about its language from the written press in Azerbaijan during its period of publication and afterwards. The rationale behind the criticism was that the Ottoman language, as the synthesis of Arabic, Persian and Turkish addressed to the educated layer of the society. So, it was argued that the Fuyuzat was not as influential as the journal Molla Nasreddin that was published under the editorship of Jalil Mammadguluzadeh who famously said for the language of his publication “in the pure mother tongue of the Turk”.

The aim of this article is to investigate the role of the Fuyuzat in the formation the literary Turkish language in Azerbaijan at the beginning of the 20th century. Through studying the journal’s articles, we assess and analyze the criticism of the journal’s attempt to establish a unified Turkish language.

Keywords: *the Fuyuzat journal, Ali Bey Huseynzade, Azerbaijani Turkish, literary Turkish language, common Turkic language*

Çapa tövsiyə etdi: dos. A.Q.Qafarov